

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Українська мова професійного спрямування»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

262 Правоохоронна діяльність (правоохоронна діяльність)

за темою № 1– «Державна мова — мова професійного спілкування»

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
ХНУВС
Протокол від 29.08.2023 р. № 8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної
ради ХНУВС з гуманітарних
та соціально-економічних
дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. № 7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
ХНУВС
Протокол від 29.08.2023 р. № 2

Розробник:

Завідувачка кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС,
канд. філол. наук, доцентка Валентина ВАСИЛЕНКО

Рецензенти:

1. Доцентка кафедри української мови Сумського державного
педагогічного університету імені А.С. Макаренка, кандидатка філологічних
наук, доцентка Вікторія ГЕРМАН

План лекції

1. Мета, предмет і завдання курсу «Українська мова професійного спрямування»
2. Поняття національної та літературної мови. Найістотніші ознаки літературної мови. Мовні норми
3. Мова професійного спілкування як функціональний різновид української літературної мови. Професійна мовнокомунікативна компетенція
4. Мовне законодавство та мовна політика в Україні

Рекомендована література:

1. Андреева Т. Українська мова (за професійним спрямуванням) : навч. посіб. Київ, 2012. 253 с. **URI:** <http://bit.ly/2lR1oYO>
2. Василенко В.А., Довгополова Г.Г. Структурні компоненти комунікативної компетентності в процесі лінгвістичної підготовки майбутніх правознавців. *Закарпатські філологічні студії*, 2023. №27. Т. 2. С. 134-138.
URI:http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/27/part_2/25.pdf
3. Василенко В. Риторична культура професійного мовлення : курс лекцій : навч. посіб. для здобувачів гуманіт. ф-тів закл. вищ. освіти / Сумс. філ. Харків. нац. ун-ту внутр. справ. Суми, 2023. 377 с.
URI:<https://dspace.univd.edu.ua/items/addf82b2-b897-41b8-bc1b-9e50e8ab2687>
4. Методологія дисертаційного дослідження. Мовні особливості наукового стилю: навч. посіб. / [упоряд. Чорний І. В., Перцева В. А., Голопич І. М.]; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Фак. №2, Каф. українознавства. Харків: ХНУВС, 2019. 272 с.
URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6485>
5. Українська мова професійного спрямування (Мовні норми): навч. посіб. / уклад. Н. І. Єльнікова, І. М. Голопич, Д. В. Полтавська; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС, 2019. 182 с. **URI:** <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6524>
6. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 року.
URI:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2704-19>.
7. Деякі питання документування управлінської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 № 55.
URI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-2018-%D0%BF>.
8. Про затвердження Типової інструкції про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.10.2016 № 736. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/736-2016-%D0%BF>

Текст лекції

1. ВСТУП

1. Мета, предмет і завдання курсу

Важко собі уявити фахівця, який у професійній діяльності зможе обійтися без мови й мовлення. Мова є засобом репрезентації особистості, а тому основне завдання мовної освіти у вищій школі – не лише поглибити, розширити знання про стилістику, стилістичну диференціацію сучасної української літературної мови, норми літературної мови, а й сформувати мовнокомпетентну особистість, яка володіє навичками професійної комунікації. Здобувач вищої освіти має оволодіти базовими знаннями з мови для успішної самореалізації передусім у фаховій діяльності. Саме таку мету ставимо перед собою у пропонуваніх текстах лекцій із дисципліни «Українська мова професійного спрямування».

Метою цієї навчальної дисципліни є:

- формування комунікативної компетентності студентів – майбутніх спеціалістів юридичного профілю;
- набуття комунікативного досвіду, що сприяє розвитку креативних здібностей студентів та спонукає до самореалізації фахівців, активізує пізнавальні інтереси, реалізує евристичні здібності як визначальні для формування професійної майстерності та конкурентноздатності сучасного фахівця;
- вироблення навичок оптимальної мовної поведінки у професійній сфері: вплив на співрозмовника за допомогою вмілого використання різноманітних мовних засобів, оволодіння культурою монологу, діалогу та полілогу; сприйняття й відтворення фахових текстів, засвоєння лексики і термінології обраного фаху, вибір комунікативно виправданих мовних засобів, послуговування різними типами словників.

Предметом вивчення дисципліни «Української мови професійного спрямування» є практичний аспект сучасної української літературної мови, професійна сфера реалізації мови, представлена трьома функціональними стилями: науковим, офіційно-діловим та розмовним, вимоги до складання й оформлення наукових текстів і ділових документів, а також культура усного та писемного мовлення.

Серед основних *завдань* навчальної дисципліни слід виокремити такі:

- сформувати чітке й правильне розуміння ролі державної мови у професійній діяльності;
- забезпечити досконале володіння нормами сучасної української літературної мови;
- виробити у студентів практичні навички доречного використання мовних засобів різних рівнів залежно від сфери спілкування й мети висловлювання;
- навчити студентів орієнтуватися у словниковому складі мови, свідомо ставитися до слова, враховуючи стилістичну доцільність слововживання й лексичну сполучуваність;
- збагатити лексичний запас студентів новими термінами обраного фаху;

- сформувати навички оперування фаховою термінологією, редагування, коригування та перекладу наукових текстів;
- виробити навички самоконтролю за дотриманням мовних норм у спілкуванні;
- розвивати творче мислення студентів;
- виховати повагу до української літературної мови та мовних традицій.

В основу викладання матеріалу дисципліни покладено функціональний принцип і комунікативний метод, що дає змогу, з одного боку, з'ясувати, з якою метою використовуються у функціональних різновидах різні мовні засоби, і, з другого – забезпечити ефективне засвоєння матеріалу й розвиток навичок писемного та усного мовлення.

Курс «Українська мова професійного спрямування» має також культурно-просвітницький характер, оскільки лінгвістична освіта необхідна не тільки фахівцеві певної галузі науки чи сфери діяльності, а й кожній культурній людині загалом.

2. Поняття національної та літературної мови. Найістотніші ознаки літературної мови

Перш ніж розглядати поняття «національна мова», слід з'ясувати, що таке мова загалом.

Мова створена зусиллями багатьох поколінь. Це скарбниця духовних надбань нації, досвіду й співжиття. У її глибинах – філософський розум, витончений естетичний смак, поетичність, сила надзвичайної чутливості до найтонших переливів людських почуттів і явищ природи. Разом з тим мова – це і своєрідний оберіг звичаїв і традицій, запорука інтелектуального зростання, розвою та поступу народу.

Мова – найважливіший засіб спілкування між людьми. Вона безпосередньо пов'язана з мисленням. Кожний момент діяльності обумовлюється думкою і її носієм – мовою. Тільки завдяки мові все здобує попередніми поколіннями не гине марно, а служить фундаментом для подальшого розвитку людства. *Мова – це ідеальна система матеріальних одиниць (звуків, слів, моделей речень тощо), яка існує поза часом і простором.* Це певний код, шифр, відомий усім представникам мовного колективу, незалежно від їх віку, статі, місця проживання тощо. Коли з'являється необхідність, цей код приводиться в дію і матеріалізується в окремому акті говоріння, тобто в **мовленні**. Таким чином, якщо **мова** – це тільки засіб спілкування, то **мовлення** – *сам процес і результат спілкування, який відбувається в певній аудиторії і в певних часових рамках, матеріалізується у звуках, буквах, інтонації, розділових знаках.* Мову ми можемо відчуті тільки через мовлення, бо мовлення – це мова в дії. Мова однакова для всіх членів певного мовного колективу, а мовлення завжди індивідуальне. Воно реалізується в безлічі варіантів і ситуацій.

Становлення народу тісно пов'язане з формуванням його мови. Усі сторони суспільного життя, процеси пізнавальної та творчої діяльності людини, кожен аспект її свідомості супроводжуються мовою. Національна мова – важлива ознака самобутності народу, засіб єднання поколінь та формування національної свідомості. У ній виявляється генотип нації, досвід її буття, закладено код нації, її ментальність.

Українська мова – національна мова українського народу. Вона пройшла на своєму шляху багато випробувань. Як *національна* українська мова стверджується в XIV – XVII століттях, коли поширюється загальна боротьба за незалежність українських земель, зростає національна самосвідомість і відчуття єдиної нації. Саме в цей час виникає багатющий національний фольклор (пісні, казки, легенди, перекази, веснянки, щедрівки тощо) і давня українська література (літописи, проповіді, історичні повісті, вірші, драми, інтермедії, грамоти, міські ратушні книги, акти, універсали та ін.), що сприяє формуванню й вихованню спільного світосприйняття самобутньої нації. Урядові укази 1863, 1876, 1881, 1894, 1895 років примушували талановитих українських письменників, наукових і громадських діячів використовувати російську мовну систему для передачі своєї національної самосвідомості.

Другого удару українська національна мова (як і українська нація взагалі) зазнала, коли з'явилася теорія нової історичної спільності – *«радянський народ»*, коли у більшості шкіл у містах, середніх та вищих навчальних закладах навчання проводилося російською мовою. *«Мовою міжнаціонального спілкування»* велося справочинство, забезпечувалися всі процеси адміністративного, громадського й політичного життя в Україні. Утілювалася чітка програма механізму денаціоналізації через етап *двомовності* – молодше покоління слід навчити перемикати мовленнєвий код з українського на російський, а далі – перехід цього покоління на російську одномовність – лише справа часу. Політичній меті маскувannya й виправдання процесів русифікації України було підпорядковано й висвітлення проблем *білінгвізму (двомовності)*. На відміну від багатьох зарубіжних соціолінгвістичних досліджень радянська наука визнавала масовий білінгвізм позитивним явищем. Було проголошено ідеологічно «правильний» шлях розвитку української мови – постулат про «благотворний» вплив російської мови на українську, її визначальну роль у процесах формування спільного лексичного фонду «братніх» мов народів СРСР і широке впровадження інтернаціоналізмів.

І все ж таки національна українська мова вистояла. Сьогодні під *національною мовою* розуміють *тип національного мислення, тип національної культури, філософії і психології, засіб і свідоцтво спільності нації, що може реалізовуватися в різноманітних варіантах мовної, мовленнєвої і національно-культурної діяльності*. Можна говорити іншою мовою (напр., російською чи англійською), але при цьому ні росіянином, ні англійцем стати не можна, бо мова – це внутрішній пароль національного характеру й способу світосприйняття.

Мова як така тісно пов'язана з мовленням, мисленням, культурою та розумінням людини. На цьому наголошував український мовознавець О. Потебня.

Відомий лінгвіст вважав народи «духовними одиницями», складовими яких є мова та *духові особливості народу* – його прикмети, те, що прийнято називати **ментальністю** (у перекладі *розум, мислення, душевний склад*) – *національно-психологічна й водночас філософська характеристика свідомості й чуттєвої сфери народу, певних його верств і окремої особи*.

Українська ментальність – категорія історична, її основна сутність упродовж століть не змінюється. У ментальності сконцентровується очевидна спільність нашого народу у сприйманні світу, усього сущого в ньому й у самих українцях. На визначення типово національних, водночас і ментальних, рис українців натрапляємо в багатьох наукових працях, художніх текстах, напр.: *...свідомість національної окремішності, цінування волі та індивідуального розвитку. Пошана до громадського авторитету, лицарськість, глибока культурність; Українці над усе люблять свободу; В українському громадянстві завжди були живі прагнення незалежності; Українське життя має свій окремий стиль, спертий на високу народну культуру* (І. Крип'якевич); *...великий розвиток і талановитість соціальних низів, – почування любові до рідної землі, до отчизни* (М. Грушевський); *...музикальність українців, краса церковних співів* (Н. Полонська-Василенко), а також: *Говорячи про ментальність українця, ми відзначаємо його анархічну суть, фатальне нерозуміння ролі національної єдності, повне неузгодження особистих інтересів з інтересами держави* (В. Берестюк).

Українцям властиві сентименталізм, чутливість і ліризм, український гумор, артистизм, легка запальність; людяність, велика життєздатність, талановитість тощо. Ці якості характеризують український етнос, народ, націю в основному і в різних (світосприймальному, філософському, соціопсихічному, історичному, гносеологічному) вимірах.

Кожному народові притаманна своя, індивідуально-неповторна ментальність і мовні засоби її вияву. Кожна мова, переконаний О. Потебня, відрізняється структурно-семантичними відмінностями, номінацією одних і тих же об'єктів реальної дійсності (порівняймо: *верба* (укр.) – *ива* (рос.) – *wierzba* (польс.), мовленнєвою поведінкою (скажімо, північні народи – напр., норвежці, шведи, фіни – говорять тихіше й менш емоційно, ніж південні – зокрема, іспанці та італійці. Переважна більшість південних народів – грузини, цигани, турки, араби – говорять голосніше за італійців та іспанців. Деякі східні народи – японці, в'єтнамці, індуси – спілкуються неголосно). Проте це не головні відмінності.

Різні мови налаштовують особливим чином «увесь механізм думки», відповідно й прийоми мислення, які залежать від етнокультурного досвіду. Так, скажімо, зорове сприйняття різних об'єктів є не відображенням, а конструюванням, моделюванням світу людиною, окремим носієм мови. «*Ми можемо порівняти, – писав О. Потебня, – душі різних народів із водомірами,*

які по-різному розподіляють струмись сприймань, що протікають крізь них. Візьмімо, наприклад, враження зору. Без сумніву, кожен народ одержує однакові кольорові враження, а проте в кількості назв ми побачимо величезну різницю. У великоросів, наприклад, є, щонайменше, до шістдесяти назв для мастей коней, і всі вони істотно розрізняються між собою, в інших мовах, у німецькій, наприклад, їх значно менше. Що це означає? Якщо ми уявимо собі струмись сприймань деякої довжини, то одна мова поділяє його на три частини. Інша - на п'ять, десять і більше... Деякі явища одна мова ігнорує (для окремих кольорів, наприклад, цілковито немає назв), а інша – ні. Тому мова налаштовує весь механізм думки особливим, сказати б, індивідуальним чином [9, с. 99]». Отже, різні мови не тільки по-різному номінують об'єкти, але й дають різний «кут зору» на них.

Мова, на думку вченого, не тільки засіб вираження й оформлення думки, але й формування думки, конструювання духовного світу людини. Слово поза контекстом мертво, однак саме мовленнєва діяльність витворює специфічний горизонт значень, що фіксує в мові світогляд. Різні мови відмінні за напрямом рядів уявлень (асоціативних рядів) про тотожні ніби предмети, явища. Напр., слово «калина» поза контекстом має значення кущової рослини з білими квітами та червоними ягодами. Коли ж це саме слово ми вживаємо в контексті (прислів'я «Без верби та калини нема України»), воно вже формує значення національного символу, опредметнює духовний потяг до своєї землі, рідного дому, своїх традицій, що і є асоціативними рядами уявлень конкретного народу – українців. Таким чином, мова ніби нашаровує на світ свою смислову «мережу» й вибудовує різну картину світу, яка є інтегральною (нерозривно зв'язаною) складовою світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння.

«Мовні світи»
О. Потебня уподібнює до чарівної замкненої лінії, яка мова описує довкола носіїв мови і її межі накладаються на наше світобачення. Отже, загальна картина світу у різних народів різна.

Мова орієнтує й спрямовує думку, виражає цінності й ідеали (етичні, естетичні), розкриває глибинний сенс цих цінностей, норм, ідеалів. Таким чином, неможливо розчленувати мову, мовлення й мислення, так само годі розчленувати культуру, мову й мовлення. Адже саме на рівні живого мовлення відбувається не тільки інтерпретація (тлумачення) та реінтерпретація (повторне тлумачення) культури, але й витворення культурних смислів, які стають оперттям культурного процесу й навіть програмують його перебіг. Духовна культура, до якої відносимо традиції, звичаї, вірування, побутову культуру, повсякденне спілкування, норми спілкування, мімічні та жестові коди, особливості комунікації, відображає специфіку сприйняття дійсності, національні особливості картини світу й мислення представників того чи іншого етносу. Національні особливості мислення та поведінки фіксуються в знаках мови і тим самим відображаються в ній. Мова ж, своєю чергою, впливає на розуміння світу.

Під розумінням О. Потебня має на увазі інтерпретацію та реінтерпретацію, але вони не однакові для кожного носія мови, оскільки залежать від індивідуально-психічного досвіду людини. У процесі *апперцепції* (зумовленість сприйняття людиною предметів, явищ об'єктивної дійсності її попереднім досвідом та її психічним станом у момент сприйняття) залучається не тільки свідоме, але й «уміщене поза свідомістю запас думки», так звані *фонові знання* – приховані за словом, які належать до глибинного рівня свідомості, немовні знання. А отже, відбувається інтегральна взаємодія культурних, етнопсихологічних, індивідуально-психологічних складових. У психолінгвістиці розрізняють **два рівня свідомості**: *мовний* – вербальний, логічно усвідомлюваний, експліцитний (зовні виражений) та *позамовний* – невербальний, смисловий, неусвідомлюваний, імпліцитний (зовні невиражений). Так, напр., слово «свічка» буде сприйматися мовцями по-різному: одні будуть говорити, що це паличка воску, яка служить для освітлення; інші – що це суцвіття деяких рослин, схоже на свічку; треті – що це пристрій, за допомогою якого запалюють пальну суміш і т.д. Або, скажімо, слово «мама». Ось як сприймає його відомий український письменник Є. Гуцало: *«Вимовляю слово «мама» – і ввижається мені добра її усмішка, каре іскристе мерехтіння в очах, ласкаве звучання голосу. Жоден колір, либонь, не пов'язується з її образом, тільки здається, наче сяє чимось золотим від очей, вишневим од губ, яблуками-антонівками від рук – і за всім цим щемко постає слово «рідна», яке, здається, саме зовсім позбавлене кольору, а тільки дороге воно, ніжне, хвилююче, мов усі кольори разом узяті».*

Наше розуміння також залежить від способів функціонування культурних артефактів, їхньої залученості в ситуацію спілкування. Ось що писав О. Потебня, коли розмірковував про побутування культурних артефактів: *«їх життя (тобто художніх витворів) полягає в тому, що у них розуміється і як розуміються. В іншому разі про них варто говорити як про брилу каменю, шмат полотна і таке інше. Якщо так, то хто стверджуватиме, що РОЗУМІННЯ і ВПЛИВ творів грецької скульптури одне й те ж у квітучі часи Греції і тепер? ТОДІ І ТЕПЕР ЦЕ ЦІЛКОВИТО ВІДМІННІ ТВОРИ МИСТЕЦТВА, що мають один і той самий матеріальний субстрат, але не одну й ту саму, сказати б, душу. Ці особливості міняються не тільки в часі, але й від народу до народу [9, с. 117]».*

Таким чином, світобачення окремого представника народу, як і ментальних особливостей у цілому народі, зумовлене тісними й водночас складними взаємозв'язками між мовою, мовленнєвою діяльністю, культурою та розумінням, апперцепцією тих чи інших явищ, предметів об'єктивної реальності, які у своїй сукупності моделюють неповторну картину світу кожного народу, формуючи націоцентричні погляди особистості.

Українська національна мова існує у вищій (сучасна українська літературна мова) і нижчій (територіальні, соціальні діалекти) формах загальнонародної мови. Поняття «загальнонаціональна мова» значно ширше, ніж поняття «літературна мова», адже **загальнонаціональна мова** охоплює:

- сукупність мов національностей та всіх територіальних діалектів певної держави;
- мову певних соціальних колективів;
- національний фольклор;
- літературну мову як вищу форму національної мови;
- національну культуру й мистецтво, які обслуговують культурне й громадське життя, об'єднуючи народ (або народи) в єдину націю.

Завдяки діалектним особливостям українська національна мова неоднакова на всій території її поширення. Для більшості людей, які живуть в Україні, українська мова є *рідною*, тобто мовою, з якою людина прийшла у світ і *«прилучається до загальнолюдських цінностей у їх національній своєрідності [13, с.515]»*.

Українська національна мова є основою єднання українців у часі та просторі, осередком духовності, джерелом пізнання світу. Недаремно митці слова оспівують рідну мову, називаючи її Берегинею українського роду, ототожнюючи це поняття з поняттями рідного обійстя, родини, краю, Вітчизни.

З часом, формуючись і удосконалюючись, національна мова закріплюється в літературі, стаючи літературною мовою нації, і поступово витісняє територіальні діалекти.

Літературна мова – вища форма вияву української національної мови, відшліфована форма загальнонародної мови, якій властиві:

- багатofункціональність (охоплює всі сфери комунікативної діяльності суспільства);
- унормованість (оперує загальноприйнятими усталеними нормами);
- стандартність;
- уніфікованість;
- розвинена система стилів (має розгалужену систему мовних стилів).

Літературна мова обслуговує всі сфери діяльності суспільства (матеріально-виробничу, державну діяльність, культуру, радіо й телебачення, пресу, освіту, науку, художню літературу, побут людей), є засобом вираження національної культури, національної самосвідомості українців.

Поняття *«сучасна українська літературна мова»* слід розуміти як унормовану літературну форму загальнонародної української мови від часів *І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка і до нашого часу*.

Сучасна українська літературна мова сформувалася на основі південно-східного наріччя, увібравши в себе окремі діалектні риси інших наріч. Зачинателем нової української літературної мови є *І. П. Котляревський* – автор перших великих художніх творів українською мовою («Енеїда», «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник»). Він першим використав народно-розмовні багатства полтавських говорів і фольклору.

Основоположником сучасної української літературної мови є *Т. Г. Шевченко*. Саме він уперше своєю творчістю підніс її на високий рівень суспільно-мовної і словесно-художньої культури, заклав основи для розвитку в ній наукового, публіцистичного та інших стилів літературної мови.

Для спілкування характерні **усна та писемна форми** реалізації літературної мови, на яких ми докладніше зупинимось згодом.

Найголовніша ознака літературної мови – це її **унормованість**, властиві їй **норми**.

Норма літературної мови – це сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови й суспільства. Мовними нормами мають володіти всі носії мови. Вони є єдиними й загальнообов'язковими.

Мовознавці розрізняють такі **мовні норми**:

- *акцентуаційні* регулюють наголошування слів (а'тлас – атла'с);
- *орфоепічні* регулюють літературну вимову – правильну вимову звуків, звукосполучень (розрізнення [г] та [ґ]; оглушення [г] перед наступним глухим приголосним [к'іхт'і] та ін.);
- *графічні* регулюють запис звуків на письмі (звук [шч] передаємо буквою *щ*; звук [ја] на початку слова й складу позначається буквою *я*);
- *орфографічні* регулюють написання слів та їх частин (позначення на письмі подовжених приголосних, уживання м'якого знака, правопис прізвищ тощо);
- *лексичні* регулюють слововживання (в українській мові слід уживати *захід*, а не *міроприємство*, *довідка*, а не *справка*);
- *граматичні* регулюють уживання граматичних форм слів, побудови словосполучень та речень (російський прийменник «у» зі значенням місця перебування (у *окна*) передається прийменником *біля* – *біля вікна*; прийменник *відповідно* вживається з Р.в. іменника у сполученні з прийменником *до*: *відповідно до наказу, відповідно до змін*);
- *пунктуаційні* регулюють вживання розділових знаків: так, у реченні «*Народ говорить однією мовою – гнучкою, багатою, рясною і барвистою*» уточнюючі члени речення (означення), що стоять у кінці речення, відокремлюються тире.
- *стилістичні* регулюють відбір мовних засобів відповідно до ситуації спілкування (скажімо, у розмовному стилі не є нормативним уживання великої кількості термінів, характерних для наукового стилю: *прибуток, надприбуток, рента, продуцент (виробник), девальвація*).

Детальніше зупинимось на кожній з мовних норм, наголосимо на типових помилках, які продукують порушення мовних норм.

Як ми вже зазначали, орфоепічні мовні норми регулюють **літературну вимову**, під якою розуміють *нормалізовану вимову освічених людей без діалектних або індивідуальних рис*. Кожному свідомому мовцеві потрібно засвоїти їх, щоб правильно вимовляти слова й уникати помилок, що їх можуть зумовити кілька чинників, зокрема ототожнення писемного й усного мовлення, вплив близькоспоріднених мов, діалектне оточення.

Виокремимо **найхарактерніші орфоепічні риси української мови**:

- усі наголошені голосні звуки вимовляються чітко й виразно;
- відсутнє акання: *голова, молоко, корова*;

- у вимові **е** та **и** в ненаголошених позиціях наближуються до своїх відповідників: *стежити, вишневі*;
- ненаголошений **о** перед складом з наголошеним **у, і** вимовляється нечітко, з наближенням до **у**: *голубка, у кожусі*;
- тверді шиплячі: *ріж, річ, малюєш*;
- тверді губні: *кров, степ*;
- подовження шиплячих і передньоязикових (**д, т, ш, с, ж, з, ч, ц, н, л, р**): *ллю, збіжжя, узбіччя, суддя, латаття*;
- збереження дзвінкості в кінці слова та перед глухим: *гриб, гадка, їж*;
- глухі перед дзвінками в середині складу звучать дзвінко: *просьба, боротьба*;
- злиті звуки **дж, дз**: *джміль, джуркотіти*;
- різна артикуляція гортанного **г** і проривного задньоязикового **ґ**: *гай, галас; танок, гуля*;
- уживання звукосполучення **хв** у власне українських словах: *хвартух, хвіртка, хвастнути*.

Правильна, нормативна вимова значною мірою залежить від **наголошення слів**. *Акцентуаційні норми* регулюють вибір варіантів розташування й переміщення наголошеного складу серед ненаголошених. Такі норми в українській мові є цілком сформованими, але найменш усталеними, оскільки є кілька чинників її розхитування:

- необґрунтоване перенесення діалектних наголосів у літературну мову;
- вплив сусідніх мов, зокрема російської;
- надуживання лексемами з ненормативним наголосом, зумовленим ритмомелодійними міркуваннями, у творах сучасних авторів.

Особливістю українського мовлення є переміщення наголосу в іменниках I відм. мн. на закінчення. Напр.: *кні́жка – кни́жкі, кни́жқа́ми, кни́жқа́м; ві́тер – ві́трі, ві́тра́ми, ві́тра́м*. Отже, у формах однини наголос переважно постійний, у формах множини він переноситься з основи на закінчення.

В українській мові існує значна група власних географічних назв із суфіксами **-щин-, -чин-**, у яких треба звернути увагу на вимову, напр.: *Ки́ївщина – (бо Ки́їв), Полта́вщина – (бо Полта́ва), Ха́рківщина – (бо Ха́рків), Доне́ччина – (бо Доне́цьк)*.

Слід запам'ятати наголошення особових форм дієслова *бути*: *бу́ду, бу́деш, бу́дуть, бу́де, бу́демо...; бу́ла, бу́ло, бу́лі*.

Правильним є наголошення кінцевого складу у дієсловах типу: *неси́, веси́, вези́* та ін. Напр.: *неси́ – принеси́, пронеси́, занеси́, піднеси́, внеси́... (а не прине́сти, зане́сти...)*.

Слід звернути увагу й на віддієслівні іменники середнього роду на **(-ання)**, вони наголошуються на тому складі, що й в інфінітиві. Напр.: *чита́ти – чита́ння; писа́ти – писа́ння; пита́ти – пита́ння; пізна́ти – пізна́ння*.

Однаково наголошуються словосполучення *кварта́ли будинків і кварта́ли року*.

Пам'ятаймо й про наголошення таких часто вживаних іншомовних слів: *діалог, каталог, монолог, міліметр, сантиметр, кілометр, демократія, бюрократія, аристократія*.

Часто мовці припускаються акцентуаційних помилок у таких словах: *агєнт, віпа́док, листопáд, обіця́нка, перéпустка, сільськогосподáрський, тарáнтул, украї́нський, цемéнт, цє́нтнер*.

Не слід також забувати, що значна частина слів української мови відрізняється від наголошення їхніх прямих відповідників у російській мові: *веретéно* (рос. *веретенó*), *вітчі́м* (рос. *óтчим*), *о́лень* (рос. *олéнь*), *при́чип* (рос. *прицéп*), *рéшето* (рос. *решетó*), *черпа́ти* (рос. *чёрпать*).

Одне й те саме слово в різних наголошених позиціях означає й різні поняття. Такі слова називають **омографами**. Напр.: *доро́га додому; дорогá серцю пісня; заняття до душі; заняття́ з ділового мовлення*.

Часто наголос виражає граматичне значення слів: *кни́жки* (одн.) – *книжкі́* (мн.), *сестри́* (одн.) – *сє́стри* (мн.), *вікна́* (одн.) – *ві́кна* (мн.).

Система наголосу сучасної української літературної мови сформувалася переважно на південно-східній діалектній основі. Вона стабілізувалася, і лише незначна група слів має два наголоси: *ма́бу́ть, алфа́віт* та ін.

Зверніть також увагу на групу слів та словоформ, в яких особливо часто спостерігаємо відступи від акцентуаційних норм. Напр.:

Правильно

*беремо́
віпа́док
рі́нковий
текстові́й
фено́мен*

Неправильно

*беремо́
випа́док
ринко́вий
те́кстовий
феноме́н*

Окрім словесного, велике значення має *логічний наголос*. Це посилення наголосу на певному слові чи складі для вираження висловленого за допомогою голосу. Напр.: *Шукай під столом. Шукай під **сто**лом*.

Для того, щоб обмін думками відбувався в писемній формі, необхідно позначати звукове мовлення на письмі. *Графічний знак, що служить для позначення на письмі звука*, називається **буквою** або **літерою, графемою**. Отже, буква є графічним знаком звука. Одна й та сама буква в різних мовах позначає різні звуки, напр.: буква *т* у східнослов'янських мовах позначає звук [т] і [т'], а в романо-германських – звук [м]; буква *и* в українській мові позначає звук [и], у російській – звук [і], у латинській, романо-германських – звук [у]. **Графічні норми**, таким чином, *регулюють правильну передачу звуків на письмі*. З позначенням звуків на письмі пов'язана й орфографія. **Орфографія** – *система загальноприйнятих правил, що визначають способи передачі мови в писемній формі*. Як синонім орфографії вживають термін **правопис**, але він має ширше значення, оскільки включає в себе й пунктуацію. Орфографія тісно пов'язана із графікою, але не тотожна їй. Графіка є засобом, інвентарем орфографії, а орфографія – це правила вживання графічних засобів.

Як ми вже зазначали, **орфографічні норми** – загальноприйняті правила (система правил) передачі мови на письмі (правопис). **Орфограма** – відповідне орфографічним правилам або традиції написання, яке треба вибрати з ряду можливих графічних варіантів при однаковій їх вимові. Так, графіка дає в розпорядження дві літери – **е** та **и** – для позначення ненаголошених голосних у словах *весна* та *жити*. З можливих варіантів (*е* чи *и*) у слові *весна* за правилами української орфографії можна вжити тільки літеру **е**, тому що цією літерою позначається голосний цього кореня в сильній позиції – *в́есни*, а в слові *життя* – тільки **и**, бо *жі́ти*. Якщо ж у слові замінити літеру **ж** на **ш**, то зміниться і вимова, і значення (*жити* – *шити*). Отже, у цьому випадку вибору для написання не було, бо це не орфограма. **Орфографічні помилки** можливі тільки тоді, коли є вибір літер, уживання яких не впливає на вимову слова. Напр., у слові *коза*, *ринок*, *рот* усі звуки позначаються своєю літерою. Тому, по-перше, немає вибору, а, по-друге, при заміні з них хоч одної літери виникнуть інші слова: *коса*, *шинок*, *лот*. У таких словах орфографічні помилки практично не зустрічаються. Розрізняють **практичні** та **теоретичні орфограми**. Практичні орфограми – такі, де є можливість зробити помилку, а теоретичні – де такої можливості немає.

Виокремлюють **орфограми**, пов'язані з:

- вибором літери на позначення фонем у слабкій позиції: *просьба* (*просити*), *легкий* (*легенький*, *легко*), *палець* (*пальця*);
- наявністю чи відсутністю літери: *будь-як* – *будяк*, *Умань* – *Уманицина*, *близький* – *боязкий*;
- вибором написання разом, окремо чи через дефіс: *по-нашому* – *по нашому*, *півострів* – *пів-Європи*, *будь-кого* – *будь у кого*, *Біла Церква* – *білоцерківський*;
- вибором великої (прописної) та малої (рядкової) літери: *ба'тьківщина* – *Батьківщи'на*, *ліс* – *Булонський Ліс*;
- переносом частини слова з одного рядка на інший: *обі-брати* (а **не** *обібрати*), *крі-сло* і *кріс-ло*;
- характером скорочення слова: *с.* – *село*, *селян.* – *селянський*;
- передачею українською мовою запозичених слів: дифтонги **au** передаються переважно через **ау**: *аудиторія*, *аудієнція*, *лауреат*. Разом з тим у цілому ряді слів **au** передається через **ав**: *автентичний*, *автобіографія*, *авторитет*.

В українській мові правопис слів (орфографія) зумовлений такими **принципами**:

- **фонетичний** – якщо слово пишеться так, як ми його вимовляємо, то це слово пишеться за фонетичним принципом. За цим принципом пишуться слова *вода*, *гарний*, *кіт*, *мудрий*, *пишний*, *розбити*, *сказати*, *схопити*.
- **морфемний** – якщо для написання слова потрібно точно знати будову слова (морфеми), щоб правильно його передати, то це означає, що слово пишеться за морфемним принципом. Так, щоб правильно перенести з рядка в рядок частину слова *відзначений*, потрібно знати, що *від-* є префіксом, тому можливий такий перенос: *від-значений*. У слові *піднісся* відбувається

подвоєння внаслідок збігу двох приголосних *с* на межі кореня (*ніс-*) і постфікса *-ся*.

- **історичний (традиційний)** – написання слова не можна пояснити ні вимовою, ні його морфемним складом, ні певним правилом. За традицією ми пишемо літеру *ф* у запозичених словах: *фабрика*, *факт*, *формуляр*. Традиційним українським є звукосполучення *хв* у словах *хвалько*, *хвилювати*, *хвиля*, *хвіст*.
- **смисловий (семантичний або диференціюючий)**. Написання слова залежить від того, що це слово означає, яке його семантичне значення: *Ведмідь* (дійова особа байки) – *ведмідь* (тварина), *гончар* (професія) – *Олесь Гончар* (прізвище українського письменника), *назустріч* (прислівник) – *на зустріч* (іменник з прийменником).

Не менш важливими в мовній діяльності є знання **лексичних норм**, які встановлюють правила слововживання. Їм притаманні не тільки стабільність і консерватизм, а й рухливість. Лексичні норми зафіксовано у «Словнику української мови» в 11-ти томах (1070 – 1980), «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (2001), «Російсько-українському словнику» в 3-х томах (1983 – 1985), «Орфографічному словнику української мови» (1994) та ін.

Порушення цих норм продукує появу недоліків слововживання, на яких ми й зупинимось.

Лексичний повтор – найпоширеніша помилка в усному, а особливо – у писемному мовленні, що полягає в контекстуальному повторі одного й того ж слова. Напр.: Найвизначнішим твором **Т. Шевченка** є **поема** «Сон». У цій **поемі Шевченко** вдається до засобів сатири, за допомогою яких викриває потворні сторони тогочасної дійсності, зокрема свавілля самодержавства. Для уникнення лексичних повторів уживаємо особові та вказівні займенники (*він, вона, його; цей, той*), використовуємо контекстуальні синоніми (*Шевченко – Кобзар, український геній, великий поет*). Лексичний повтор допускається в текстах наукового та офіційно-ділового стилів, оскільки для них неприйнятна двозначність у тлумаченні понять, а тому нерідко в одному абзаці можуть зустрічатися одні й ті самі слова. Напр.: У своїй основі **економіка** є **емпіричною наукою**. Спочатку вона допомагає пояснити світ навколо нас, а далі – виробити **економічну** політику, що ґрунтується на міцних **економічних** засадах і може підняти життєвий рівень людей в країні та за її межами. **Макроекономічна** теорія – найбільш складний і разом з тим важливий розділ економічної науки. У текстах таких документів, як договір, контракт, досить часто вживаються варіантні найменування (*Київська міська довідково-інформаційна контора – Київміськдовідка*) для уникнення лексичних повторів, а також заміна назви підприємства або ж прізвища, ім'я, по батькові особи на мовні штампи типу «Замовник», «Виконавець», «Продавець», «Покупець» для спрощення запису інформації.

Нерідко помилковим є застосування плеоназмів і тавтологій.

Плеоназм являє значеннєвий повтор, що виникає при вживанні слів, значення яких частково або цілком збігається: різні варіанти – варіант і є розходження; *потерпіти повне фіаско* – фіаско і є повною поразкою.

Тавтологія – значеннєвий повтор, що виникає в тих випадках, коли в реченні стоять поруч однокореневі слова, близькі за змістом і звучанням: користь від використання агрегатів; встановлено дві фасувальні лінії для розфасування.

Мовні штампи – колись образні вислови, зайві слова, стилістично невмотивовані словесні повтори, які створюють негативний стилістико-смісловий ефект. Хоч мовні кліше рідко породжують штамп, але наявність таких конструкцій не на своєму місці або багаторазове їх повторення призводить до появи штампів. Втрата нормативності особливо помітна там, де повинна переважати індивідуальна манера письма. У такому разі без потреби вжиті канцелярські вислови типу *за рахунок*; *у зв'язку з*; *згідно з*; *в результаті*; *в силу*; *з метою* та ін., іменники віддієслівного походження типу *забезпечення виконання завдання* негативно впливають на сприймання.

Головною причиною породження штампів є відсутність в авторській мові тих засобів, які допомогли б швидко, зручно й економно висловити думку. Тому й спостерігається нанизування кількох абстрактних слів, розташованих поряд: *питання підвищення; забезпечення виконання; здійснення завдання, виконання зобов'язання*. У таких випадках найкраще один з іменників (перший) замінити інфінітивом: *забезпечити виконання; виконати зобов'язання*. Слово *питання* слід випускати. Іноді в основу таких словосполучень уводяться слова *робота, боротьба, експеримент, дослідження* та ін., за якими йде не властивий загальнонародній мові прийменник *по*. Повторюючись у багатьох словосполученнях, він також штампує мову: *робота по впровадженню...*, *боротьба по винищенню...*, *експеримент по застосуванню...*, *дослідження по ліквідації...*, які треба замінювати словосполученням із прийменником *з* або зовсім змінювати (*впроваджувати, винищувати, експеримент із застосування, дослідження з ліквідації*).

Одні й ті самі слова-означення, що додаються часто до іменників у мовних кліше, також бувають штампами: *мати велике значення; відігравати важливу роль; приділяти значну увагу; склалися певні стосунки; викликають значний інтерес; у даний час та ін.* Особливо невиразне означення *даний*, яке потрібно замінювати займенником *цей*.

Не сприяють чіткому висловленню думки слова або цілі вислови, що суперечать логічному зв'язку: *більша половина (треба більша частина); у березні місяці (треба в березні); озима пшениця, посіяна восени* тощо. Штампами вважаються й так звані логічні прокладки, якщо вони часто повторюються й не несуть жодної інформації, напр.: *треба сказати; слід зазначити; потрібно відзначити; гадаємо та ін.*

З мовними штампами тісно пов'язані мовні кліше. Під **мовними кліше** розуміють мовні одиниці, яким властивий постійний склад компонентів, звичність звучання, відтворюваність готових мовних блоків і водночас

семантичне членування, характерне для вільних словосполучень: *установити контроль; визвольний рух; патріотичне виховання; посилення боротьби із зловживаннями; мирне співіснування; дух часу; матеріальне благополуччя, ринкова економіка*. Поява кліше пов'язана з частотністю й повторюваністю ситуацій. За цих умов навколо стрижневого слова утворюється відносно постійний набір контекстуальних елементів у мовленні, що набувають звичності в називанні й звучанні. Такі сполуки слів перетворюються у стандартні. Сюди зараховують вільні синтаксичні словосполучення, для яких характерна тимчасовість існування як готових формул мови: *входити в коло інтересів, гуманний акт, екстремальна ситуація, користуватися великим попитом, перехідний період, плинність кадрів, боротьба із злочинністю, соціальна програма, захист національних меншин, ринкові відносини, мораторій на смертну кару* та ін. До мовних кліше належать конструкції, побудовані за відповідними моделями словосполучень, зрідка речень, які функціонують переважно в інформаційних жанрах засобів масової інформації й часто відтворюються в мові. Вони виконують роль стандарту, забезпечують найповнішу інформацію й економлять мовлення. Це в основному сталі словосполучення, які на сучасному синхронному зрізі актуалізуються. Такі мовні звороти внаслідок крайньої необхідності та їх важливості для комунікації починають уживати як готові формули. Напр.: *сфера обслуговування; підтримувати дипломатичні відносини; усенародне обговорення; ринкові реформи; факти – неспростовна річ; одержувати інформацію*.

Як ми вже наголошували, залежно від того, в якому з різновидів літературної мови (усному чи писемному) закріпилися ті чи інші мовні засоби, виокремлюють **книжну** та **розмовну лексику**. До останньої входять слова, які вживаються в усному варіанті літературної мови, тобто в обставинах неофіційного побутового спілкування: *заліковка, підманути, прознати, всячина* тощо. У складі розмовної лексики виокремлюють **розмовно-знижену**, або **просторічну лексику** – згрубілі назви зі зниженим експресивним забарвленням (*злизатися, жерти, витріщатися, дрихнути, паскуда*), а також спотворені з погляду літературних норм слова – *здрасте, скіко, мнясо, транвай, двера, звиняйте, урем'я, жисть*. До просторічних, таким чином, найчастіше відносять спотворені слова, які засвідчують низький рівень мовленнєвої культури – фактичний або ж умовний, тобто уживаний зі спеціальною метою – створення комічного враження, інтимізації процесу спілкування, створення колориту розмовної невимушеності і т. п. Від усіх інших шарів усного нелітературного мовлення (діалектизми, жаргонізми, професіоналізми, арготизми) просторічні слова відрізняються тим, що їх уживаність не обмежена ні певною територією, ні формами спілкування, прийнятими в певних соціальних чи професійних групах людей. Емоційний же ефект від уведення таких слів до літературно нормованих текстів пов'язаний переважно з тим різким контрастом, який вони створюють, відступаючи від норми.

Серед розмовно-просторічних слів та зворотів існують і такі, що сприймаються як *грубі чи лайливі, вульгарні* – це **вульгаризми** (*морда, пика,*

дурепа, придурок). Уживання таких слів неприйнятне в літературній мові. Ось якою добірною лайкою (лише в перших чотирьох рядках – 13 лайливих слів) закликає Дідона Енея в поемі І. Котляревського «Енеїда»:

*Поганий, мерзкий, скверний, бридкий,
Нікчемний, ланець, кателик!
Гульвіса, пакосний, пресидкий,
Негідний, злодій, єретик!
За кучму сю твою велику
Як дам ляща тобі я в пику,
То тут тебе лизне і чорт!
І очі видеру із лоба
Тобі, диявольська худоба.
Трясешся, мов зимою хорт!
Мандруй до сатани з рогами,
Нехай тобі присниться біс!
З твоїми сучими синами
Щоб враг побрав вас, всіх гульвіс,
Щоб ні горіли, ні боліли,
На чистому щоб поколіли,
Щоб не оставсь ні чоловік;
Щоб доброї не знали долі,
Були щоб з вами злії болі,
Щоб ви шаталися повік.*

Досить поширеною лексичною помилкою є вживання **слів-паразитів**, якими, як правило, мовці заповнюють паузи: *ну, ніби, як вам сказати*. Вони, на жаль, стають невід'ємною частиною мовлення особи, їх нелегко позбутися.

Найпоширенішим негативним явищем у мовленні наших співгромадян є вживання суржикових слів. Термін «**суржик**» уживається в галузі сільського господарства і позначає *суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю, ячменю й вівса і т. ін., борошно з такої суміші*. Це пряме значення слова, переносне ж – *елементи двох чи кількох мов, об'єднані штучно, без додержання норм літературної мови; нечиста мова*. Суржик поширився й тісно вкорінився не тільки в нашому повсякденному мовленні, але й в офіційному усному чи писемному спілкуванні. Напр.: *відложити засідання замість відкласти засідання, добавочна вартість замість додана вартість, нести втрати замість зазнавати втрат (мати збитки), робити вигляд замість удавати, міроприємство замість захід* тощо.

Граматичні норми передбачають правильне вживання граматичних форм слів. До них відносимо **норми словотворення** (регулюють відбір морфем, їх розташування і сполучення у складі нового слова); **морфологічні** (правильне вживання форм слова); **синтаксичні** (усталені зразки побудови словосполучень та речень). Як приклад розглянемо типові помилки, які зустрічаються в текстах офіційно-ділового стилю.

1. Неузгодженість означень

Якщо означення стосується іменника, що має при собі додаток, то воно узгоджується з головним словом сполучення: *новий вагон-лабораторія*. Якщо означення стосується сполучення власного імені і прикладки, то воно, звичайно, узгоджується з найближчим іменником: *Наш директор магазину А. Р. Петрова перебуває у відпустці*. Винятком із правил є ситуація, коли означення виражається дієприкметником: *Запрошена на збори директор школи В. Н. Лугова повідомила...* Якщо означення стосується сполучення іменника з числівником «два», «три», «чотири», то воно ставиться у формі Р.в., коли стосується слів ч.р., і у формі Н.в., коли стосується слів ж.р.: *дві нові лабораторії, три нових будинки*. Означення, що стоїть перед сполученням «числівник + іменник» (а не між цими словами), уживається у формі Н.в.: *за останні три роки*. Але слова *добрий, повний, цілий* не завжди підпорядковуються цьому правилу: *за повних два місяці, цілих три тижні*.

2. Нераціональне використання кількісних числівників

Усі кількісні числівники відмінюються. При цьому змінюються всі частини складних і складених числівників: *до п'ятисот сімдесяти осіб; з трьомаштами шістдесятьма експонатами*. Складені числівники ніколи не повинні включати збірні числівники: *не двадцять двоє осіб, а двадцять дві особи*. Числівник *півтора* у формі Н. (З.) в. поєднується з іменником у формі Р. в. в однині: *півтора вагона, півтори машини*.

3. Порушення специфіки вживання дієприслівникового звороту та дієприкметників

Дієприслівниковий зворот є засобом передачі дії, що відбувається одночасно або в зв'язку з іншою дією. Краще використовувати дієприслівниковий зворот на початку речення такими словами: *Вважаючи... Беручи до уваги...* Обов'язковою умовою вживання дієприслівникових зворотів є те, що дві дії, одна з яких виражена дієсловом-присудком, а інша дієприслівником, повинні здійснюватися однією особою. Неправильно: *Виступаючи, директором порушена злободенна тема*. Правильно: *Виступаючи, директор торкнувся злободенної теми*.

Слід також мати на увазі, що в українській мові практично не вживаються активні дієприкметники, які утворюються від дієслів недоконаного виду за допомогою суфіксів **-ач(-яч), -уч(-юч)**: *в'янучий, бажачий*. Більш усталеними є вживання замість них підрядних речень. Напр.: (рос.) *работающий в должности* – (укр.) *не працюючий на посаді, а що працює на посаді*. Якщо дієприкметник стоїть на початку фрази, напр., узятий у дужки, то при утворенні підрядного речення слід використовувати вказівний займенник *такий*: (рос.) *в случае образования излишней (превышающей установленную норму) жилой площади...* – (укр.) *не у випадку утворення зайвої (перевищуючої встановлену норму) житлової площі, а у випадку утворення зайвої (такої, що перевищує встановлену норму) житлової площі...*

4. Неправильне використання прийменників

У діловій мові поширеними є словосполучення з прийменником **про** із залежним іменником у З.в. Напр.: *угода про постачання, рішення про кадри*.

Необхідно розрізняти, коли мова йде про установу, а коли про будинок. Напр.: **не у наше підприємство** направлено новий проект верстата, **а на наше підприємство** направлено новий проект верстата. Прийменник **згідно** з вимагає форми О.в. іменника: *згідно з наказом (вказівками)*. Прийменник **усупереч** вимагає форми Д.в. іменника: *усупереч проханню (вказівці)*. Прийменник **завдяки** вказує на причину й вимагає після себе форми Д.в. іменника або займенника: *завдяки Вам*.

Слово «керівництво» вимагає після себе форми О.в. іменника: **не керівництво** виробничої практики здійснюється заводськими фахівцями, **а керівництво** виробничою практикою здійснюється заводськими фахівцями. Іменникове керування в українській та російській мовах не збігаються, як це ілюструють приклади:

Російська мова

благодарить кого

причинять что

снабжать чем

нуждаться в чем

Українська мова

дякувати кому

завдавати чого

постачати що

потребувати чого

5. Неправильний порядок слів

При складанні текстів документів необхідно пам'ятати правила порядку слів у літературній мові, де інформаційна роль порядку слів зростає ближче до кінця речення. Напр.: *ДМЗ виконав план до 20 грудня. До 20 грудня ДМЗ виконав план.* У першому реченні наголошується на терміні, до якого завод виконав план, у другому констатується, що завод план виконав.

Наступна мовна норма – **стилістична**, яка регулює правильне використання ресурсів мови (мовних засобів) відповідно до мети, ситуації та обставин спілкування. **Стилістичні норми** визначають уживання мовних засобів відповідно до стилю мовлення.

Стилістичні мовні норми тісно пов'язані з таким розділом науки про мову, як стилістика та її основним поняттям – стиль. Не вдаючись до детального розгляду цих категорій, скажемо, що кожен стиль має свої специфічні мовні засоби. Так, напр., для художнього стилю характерне вживання широкого спектру засобів художньої образності, слів у непрямому значенні, різних за структурою речень; для офіційно-ділового стилю – мовні штампи, науково-технічна термінологія, слова в прямому значенні, переважно прості ускладнені речення тощо. Зрозуміло, що в усному мовленні стилістичною помилкою буде вживання термінів, канцеляризмів, оформлення думки за допомогою складних речень. Отже, це і є ознакою доцільного використання мовних засобів залежно від потреб мовлення. Проте і тут нерідко трапляються помилки. Нерідко укладачі ділових документів викладають у тексті документа те, що ніколи не вживають в усному мовленні: *Ми повинні просити Вас звільнити нас від обов'язку послати Вам пропозицію.* Це призводить до такої стилістичної помилки, як **штучне подовження мовлення**. У мовленні ділової кореспонденції неприпустимими є занадто довгі звороти, тому укладачі службових документів повинні прагнути до застосування вже готових сучасних конструкцій.

Неправильно

необхідно мати
ми повідомляємо
абсолютно новий
співпрацювати разом

Правильно

необхідно
повідомляємо
новий
співпрацювати

Пунктуаційні норми регулюють *правильне вживання розділових знаків*, які не тільки полегшують сприймання тексту й виклад думок на папері, але й визначають зміст.

Сучасна українська пунктуація ґрунтується на граматичному (синтаксичному), смислового (логічного) та інтонаційного принципах.

Розділові знаки, уживані за **граматичним (синтаксичним)** принципом, є обов'язковими, бо зумовлені граматичною структурою речення. Їх ставлять укінці речення, між частинами складного речення, при звертаннях, вигуках, відокремлених членах речення тощо.

За **смисловим (логічним)** принципом розділові знаки ставлять із урахуванням семантики речення та його структури: лапками виділяють слова, ужиті з іронічним забарвленням, і цитати; дужки використовують, щоб відокремити вставні та вставлені компоненти; абзаци слугують для поділу тексту на логічно завершені частини тощо.

На основі **інтонації** ставлять крапку, знак питання, знак оклику, крапки, тире. Цей принцип є допоміжним до граматичного й смислового.

Принципи вживання розділових знаків не існують окремо один від одного, вони часто перехрещуються, і ті самі розділові знаки можуть виступати в різних функціях.

Отже, мовні норми характеризуються системністю, стабільністю, вони історично й соціально зумовлені, проте із часом можуть змінюватися. Відтак у межах мовної норми співіснують мовні варіанти, тобто видозміни однієї і тієї самої мовної одиниці, наявні на різних мовних рівнях: фонетичному, лексичному, морфологічному чи синтаксичному. Варіанти виникають відповідно до потреб суспільства в кодифікації написань і відображають тимчасове співіснування старого і нового в мові. Мовні норми повно й системно зафіксовано в «Українському правописі», словниках, довідниках, підручниках і посібниках з української мови.

Підсумовуючи сказане зазначимо, що мова – найважливіший засіб спілкування людей. Вона безпосередньо пов'язана з мисленням. Пізнавальна діяльність людини, її мислення можливі лише на основі мовного матеріалу: слів і речень. Тільки завдяки мові все здобуте попередніми поколіннями не гине марно, а стає фундаментом для подальшого розвитку людства.

3. Мова професійного спілкування як функціональний різновид української літературної мови. Професійна мовнокомунікативна компетенція

Мова нації – універсальна система, яка є національною душею кожного народу, його світом, духовністю. Актуальним сьогодні є розширення сфер функціонування української літературної мови, адже це засіб не лише спілкування. Мова активно використовується в освітній, науковій, виробничих сферах, регулює соціальні взаємовідносини мовців. Мова є засобом реалізації професійної діяльності людини. Основними критеріями професіональності є знання свого фаху, рівень володіння професійною термінологією.

Науково-технічний прогрес, зокрема комп'ютеризація усіх галузей науки й техніки, перебудова соціально-економічної й політичної систем в Україні насичують мову сучасними поняттями, термінами, зумовлюють динаміку творення нових власне українських слів і запозичення іншомовних, здебільшого англійських. Разом із зростанням рівня фахових знань представників різних професій підвищуються й вимоги до їхньої мови.

Знати мову своєї професії означає вільно володіти, послуговуватися лексикою свого фаху. Знання мови – один з основних компонентів професійної підготовки. Оскільки мова виражає думку, є засобом пізнання й діяльності, то правильного професійного спілкування людина вчиться все своє життя. Знання мови своєї професії підвищує ефективність праці, допомагає краще орієнтуватися на виробництві та в безпосередніх наукових і ділових контактах.

Завдання вищої школи – готувати фахівців нової генерації: кваліфікованих, грамотних, мовнокомпетентних, які б досконало, ґрунтовно володіли українською літературною мовою в повсякденно-професійній, офіційно-документальній сферах, зокрема набули навичок комунікативно виправданого використання засобів мови, оволоділи мовою конкретної спеціальності, фаху. Акцент переноситься із традиційної настанови – засвоєння відомостей про літературні норми всіх рівнів мовної ієрархії – на формування навичок професійної комунікації, студіювання особливостей фахової мови, на розвиток культури мови, мислення й поведінки особистості.

Отже, майбутнім фахівцям мова потрібна не як сукупність правил, а як система світобачення, засіб культурного співжиття в суспільстві, самоформування й самовираження особистості. Науково доведено, що стрижневим компонентом професійно-комунікативної діяльності є **мовленнєва компетенція**. У загальному розумінні **компетентністю** визначається *особливий тип організації предметно-специфічних знань, який дозволяє приймати ефективні рішення у відповідній галузі діяльності. Результатом сформованої компетентності можна вважати компетенцію* (мовну, мовленнєву, комунікативну, риторичну), складовими якої є інформаційний та оперативно-діяльнісний компоненти. *Інформаційний компонент* передбачає сформованість знань про мовну систему та її структуру, правила, за яким породжуються правильні мовні конструкції та повідомлення, здійснюється їх трансформація (*мовна компетенція*); функціонування мовних форм у мовленнєвій діяльності (*мовленнєва компетенція*); сукупність знань і умінь учасників спілкування у різноманітних умовах з різними комунікантами, набір комунікативних стратегій, правил, конвенцій спілкування (*комунікативна*

компетенція); сукупність знань про ефективні переконуючі стратегії спілкування (*риторична компетенція*). Складовими *оперативно-діяльнісного компоненту* є вміння й навички оперувати набутими знаннями у вище зазначених аспектах – мовному, мовленнєвому, комунікативному, риторичному тощо. Між названими компонентами мовної компетенції діалектичний зв'язок, як між загальним та окремим, теорією і практикою.

Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти мовну, мовленнєву й комунікативну компетенції поєднують у єдину **комунікативну мовленнєву компетенцію (КМК)**. Поряд із нею вони визначають ще й **прагматичну компетенцію**, пов'язану з функціональним уживанням лінгвістичних засобів: продукуванням мовних функцій, актів мовлення як програм інтерактивних обмінів інформацією тощо. Прагматична компетенція також стосується умінь будувати зв'язне висловлювання, ідентифікувати типи й форми текстів. Для формування прагматичної компетенції значення інтеракцій та культурного бачення є важливішим за значення лінгвістичного компонента. **Професійна ж мовнокомунікативна компетенція передбачає наявність таких умінь у спеціаліста, які пов'язані з вирішенням проблем організації спілкування: навчитися організовувати процес таким чином, щоб мовці постійно знаходилися в контакті, осмислювали комунікацію.**

Зосередимо нашу увагу на складових професійної мовнокомунікативної компетенції, решту розглянемо пізніше.

Спілкування в сучасному мовному просторі виступає не тільки як форма людської взаємодії, але й як функціональна категорія, пов'язана з конкретною сферою діяльності людини, зокрема й професійної.

Саме з практичною метою, а не для самоцілі вивчається мова у вищій школі. Кожен акт комунікації (передачі інформації) визначається сферою, темою, ситуаціями й учасниками спілкування (адресат – адресант) та спектром комунікативних завдань і залежить ще від багатьох чинників, таких, як соціальний статус, вікові характеристики (орієнтовні показники розвитку особистості на кожному віковому етапі), життєвий і попередній комунікативний досвід, ступінь креативності особистості тощо. Отже, **комунікативна компетенція** – сукупність знань і вмінь, що забезпечують здатність спланувати й реалізувати комунікативний намір (мету спілкування) через застосування ефективних комунікативних стратегій у різноманітних умовах (ситуаціях) спілкування в ролі адресанта і адресата. По-іншому – це комплексне застосування мовних і немовних засобів для комунікації, спілкування в конкретних соціально-побутових ситуаціях, умінь орієнтуватися в ситуації спілкування, ініціативність спілкування. Комунікативна компетенція передбачає оволодіння сукупністю *комунікативних стратегій* (обраних мовцем цілеспрямованих та керованих ліній поведінки, тобто послідовності комунікативних дій, яких він дотримується для досягнення мети спілкування), *комунікативних правил* (вимог до учасників спілкування), *конвенцій* (звичаїв або домовленостей щодо процесу спілкування) тощо. Сукупність уявлень про ефективні (а також невдалі) *комунікативні тактики*

(прийоми й методи реалізації комунікативної стратегії, лінії мовленнєвої поведінки на певному етапі комунікативної взаємодії), які забезпечують (або не забезпечують) досягнення комунікативної мети, складає *комунікативний досвід* мовця. Співвідношення мови, мовлення та комунікації є предметом дослідження теорії мовленнєвої діяльності, яка є методологічною основою комунікативної лінгвістики і психолінгвістики.

Провідним засобом у процесі комунікативної діяльності є мовлення адресанта/адресата (вербальне/невербальне). У мовленні постає результат інформаційної передачі повідомлення, через мовлення адресата адресант може з'ясовувати ступінь навченості, характер засвоєння та рівень нормативності відображення мовних кодів.

Основне завдання під час комунікативної взаємодії адресанта/адресата – навчити розв'язувати комунікативні завдання (комунікативне завдання виникає у випадках, коли мовець активно орієнтує власне висловлювання на конкретного слухача та ставить перед собою певну комунікативну мету: проінформувати, пояснити, переконати, заспокоїти, з'ясувати та ін.).

Таким чином, оптимізація взаємодії опозицій адресант/адресат забезпечує реалізацію контактовстановлювальної функції спілкування як супроводу професійної діяльності майбутнього фахівця. При цьому ефективність комунікації залежить від високого ступеня гармонізації рольових настанов учасників спілкування.

4. Мовне законодавство та мовна політика в Україні

Законом про мови в Україні встановлюються загальні принципи мовної політики в Україні, правові та організаційні засади використання та розвитку державної мови та мов національних меншин України, права громадян на користування рідною мовою. Цей закон не регламентує мову приватного спілкування громадян України.

Мовні питання регулюються Конституцією України, законами України «Про національні меншини в Україні», «Про освіту», «Про видавничу справу», «Про телебачення та радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», іншими нормативно-правовими актами, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У конкретній політичній ситуації державна й національна мови можуть співпадати і не співпадати, отже, головною для будь-якої держави є проблема збереження й піднесення до світового рівня національної мови. Звичайно, що найсприятливішою для нації є ситуація повного їх збігу, але так буває не завжди. В Індії, напр., на певному етапі її історичного розвитку державною мовою стала англійська, але національна (індійська) мова як засіб спільності нації, спосіб вираження національної філософії та психології збереглася й навіть зміцнила свої позиції.

Державна – це мова (або мови), якою розмовляє або вміє розмовляти більшість населення країни незалежно від національної або територіальної приналежності громадян. Найвищою її формою є офіційна мова, яка представляє державу на міжнародному рівні. Державну мову не слід ототожнювати з рідною мовою, якою відбувається процес мислення людини і яка для кожного представника різних національностей може біти різною.

Державною мовою в Україні є українська мова, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування в публічних сферах суспільного життя. Вона є обов'язковою для застосування в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, установ, організацій, підприємств незалежно від форм власності. Вимоги щодо обов'язкового володіння державною мовою Президентом України містяться у статті 103 Конституції України, володіння державною мовою суддями – у статті 148. Чинне законодавство передбачає обов'язкове володіння державною мовою особами, які вступають до громадянства України (щоправда, в обсязі, достатньому для спілкування). Ця умова не поширюється на осіб, які мають психічні, фізичні вади (сліпих, німих, глухих та інших осіб). Державна мова є мовою міжнародних документів, що підписуються від імені України.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, установи, організації, а також усі суб'єкти власності й господарювання зобов'язані створювати необхідні умови для користування громадянами України державною мовою.

Єдиною формою застосування державної мови в усіх сферах суспільного життя України є її нормативна форма, тобто літературна мова. Норми української мови встановлюються словниками української мови.

В Україні живе понад 130 національних меншин – носіїв 79 мов. До найпоширеніших з них (кількість носіїв не менше 1000 осіб) належать 43 мови. Серед них російська, білоруська, польська, чеська, словацька, болгарська, литовська, румунська, ідиш, татарська, угорська та інші. Під **мовами національних меншин (регіональними мовами)** розуміють мови, які традиційно використовуються в межах певної території громадянами України, які утворюють групу, за своєю чисельністю меншу, ніж інше населення України. До них не належать діалекти української мови або мови мігрантів.

Носії мов національних меншин залежно від часу поселення в Україні можна об'єднати у три групи:

- здавна, щонайменше з ХІХ століття, живуть в Україні;
- з'явилися в Україні між Першою і Другою світовими війнами;
- почали селитися в Україні після Другої світової війни (з'явилися тут унаслідок посилення зв'язків із країнами третього світу).

Представники першої групи живуть великими скупченнями в певних місцевостях і поширеність їхньої мови локалізована, другої та третьої –

розпорошені (переважно в містах), тому точно визначити їх поширення неможливо. До першої групи належать носії російської (переважно Схід і Південь України), білоруської (Полісся), польської (Житомирщина, Вінниччина, Галичина, частково Буковина), чеської (Волинь), словацької (Закарпаття), угорської (Закарпаття) мов тощо.

Друга група охоплює носіїв литовської, латиської, частково іспанської, таджицької, осетинської, узбецької, казахської, комі, удмуртської мов тощо.

До третьої групи належать ті, що розмовляють арабською, корейською, в'єтнамською мовами.

Держава гарантує вільний розвиток, використання й захист мов національних меншин України. Але заходи щодо захисту й розвитку мов національних меншин не повинні звужувати сфери функціонування державної мови.

Проблема державного унормування співіснування мов різних етносів завжди постає в поліетнічних країнах і має три підходи до її вирішення:

- державною мовою обирається мова національності, яка зробила основний внесок у формування країни й переважає кількісно інші етнічні групи;
- у ряді країн важко визначити одну корінну націю (у Швейцарії три офіційні мови: німецька, французька та італійська);
- законодавством закріплено статус двох – місцевої національності й мови колишньої метрополії (державна, що володіє загарбаними нею колоніями та експлуатує їх). Це постколоніальні країни (гінді та англійська в Індії, ірландська та англійська в Ірландії). Формально в цих країнах головна роль відводиться національним мовам, насправді ж панівне становище залишається за мовами колишніх метрополій.

Окрім державної, національної та регіональної мов сучасні мовознавці виокремлюють **мови міжнародного спілкування**. Це найпоширеніші у світі та закріплені в міжнародному праві офіційні та робочі мови Організації Об'єднаних Націй. Мовами міжнародного спілкування в Україні є англійська, іспанська, китайська, німецька, російська, французька мови.

У цілому держава дбає про розвиток і захист державної мови та мов національних меншин, забезпечує збереження фондів і пам'яток писемності, уживає заходів щодо їх повернення в Україну. Вона гарантує право кожному будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої мовні права й свободи від порушень і протиправних посягань. Забороняється публічне приниження чи зневажання, умисне спотворення державної мови, мов національних меншин в офіційних документах, текстах та засобах масової інформації.

Визначення духовного й політичного аспектів функціонування мов дозволяє по-іншому подивитися на сьогоденну національно-мовну політику в Україні і сформулювати принципи, на які треба спиратися при її проведенні, щоб вони не заважали соціальній стабільності, подальшій структуризації суспільства й гармонізації міжрегіональних та міжнаціональних відносин.

